





ժառանգեցին Նորավանքի աթոռը: Առաջինն եղաւ յիշեալ Կապանեցին, երկրորդը՝ Ստեփաննոս եպիսկոպոս Մեղրեցին, երրորդը՝ վերջինիս քեռորդի Սարգիս եպիսկոպոսը: չորրորդը՝ վերջինիս քեռորդի միւս Ստեփաննոսը և հինգերորդը՝ Վահրամ Ճգնաւորի որդի միւս Սարգիս եպիսկոպոսն, որի ժամանակ ձեռնադրուեց Օրբելեան նախ քահանայ և ապա մետրոպօլիտ Սիւնեաց աշխարհի:

Օրբելեանի բաղմարդիւն գործունէութիւնը պատանի հասակից մինչև մահը սերտ կապով ամրացած է Նորավանքի եպիսկոպոսական աթոռի հետ, ուստի անհրաժեշտ է տալ նորան պատկառելի տեղ այդ մենաստանի պատմութեան էջերում: Նորա աղմկալի գործունէութիւնն եղել է աղմկալի ժամանակ հայ ժողովրդի համար:

Օրբելեանի անունը մեր ընթերցողներից սակաւաթիւներին է միայն յայտնի, բայց որովհետև այդ անձնաւորութիւնն իւր ժամանակին շատ նշանաւոր էր իբրև մետրոպօլիտ, իբրև պատմագիր, իբրև ճարտասան, իբրև քաջ պաշտպան հայաստանեայց եկեղեցու և ազգի շահերի և այլն, ուստի հարկ է կարելոյն չափ երկարօրէն տալ տեղեկութիւն նորա մասին:

Թաթարաց տիրապետութեան ժամանակ Վայոց ձորը և սորան շրջապատող փոքրիկ գաւառները կառավարում էր հայ Օրբելեանների այն ժամանակի ներկայացուցիչ Սմբատ իշխանը, ունենալով օգնական իւր կրտսեր եղբայր Տառսայիճին: Տարսայիճը հասակով ահարկու, ուժեղ և սրտոտ մարդ էր, պատեքազմուղ և խիստ կրօնասէր և աստուածապաշտ: Նա իւր առաջին կնոջից—Արուղ Թաթունից—որ թէև Իսմայելական ցեղից՝ բայց քրիստոնեայ էր, ունեցաւ երեք արու զաւակ. Նւրիկում, Ստեփաննոս և Փախրադուլայ:

Ստեփաննոսն էր ուրեմն Տարսայիճ իշխանի երկրորդ որդին, որ յետոյ քահանայացաւ, եպիսկոպոսացաւ և իբրև Սիւնեաց մետրոպօլիտ գործեց մինչև իւր մահը: Իբրև Սիւնեաց եպիսկոպոս կամ մետրապօլիտ՝ նա յետնեւեւեւեւեւեւ էր, իսկ իբրև Նորավանքի առաջնորդ՝ նա եօնեւեւեւ էր:



Ստեփաննոսի հօրեղբայր Սմբատ իշխանը իւր փայլուն իշխանաւարութեան ժամանակ՝ անգլաւակ լինելու պատճառով մանուկ Ստեփաննոսին որդեգրեց և պատրաստեց նորան հոգեւոր կոչման։ Իբրեւ ընդունակ մանուկ՝ իբրեւ Սմբատ իշխանի որդեգիր և իբրեւ Տարսայիճ իշխանի հարազատ զաւակ՝ Ստեփաննոսն ունէր յաջողութիւն կատարեալ ուսում ստանալու։

Իւր մասին իւր յիշատակարանի մէջ նաւարում է. «Մտեալ և ուսեալ առ ոոս աստուածարեալ արանց, երևում է որ նա ուսել էր Տութեի վանքում և դեռ մանկական հասակում, ինչպէս ինքն է հաստատում, քահանայացաւ և կղերիկոս կարգուեցաւ ահարկսւ և աստուածընկալ բեմին։ Նորա աշակերտութիւնը թէպէտ մեզ յայտնի չէ, սակայն նորա հոգեւոր կոչման վաղահաս հրաւիրուիլը և յետագայ ժիր գործունէութիւնը ցոյց են տալիս, որ իւր աշակերտութեան ժամանակն ևս պէտք է լինէր ընդունակ, ժրպան և յառաջադէմ։

Տարսայիճ իշխանը 729 հայկական թուականին—1280 - կազմեց ժողով եպիսկոպոսների, վարդապետների և վանականների նորավանդի մենաստանում, ուր աշխարհախումբ հանդիսով քահանայ ձեռնադրել տուեց Ստեփաննոսին։ Սորանից հինգ տարի անցած՝ եպիսկոպոսները հաւաքուեցին Տարսայիճ իշխանի մօտ և առաջարկեցին Ստեփաննոսին գնալ Կիլիկիա հայոց կաթողիկոսի և թագաւորի մօտ՝ Սիւնեաց աթոռի վերայ մեղրապօլտութեան ձեռնադրութիւնն ընդունելու։

Երիտասարդ Ստեփաննոս իւր հասակին յատուկ փառասիրական զգացմանց ներքոյ հաճութեամբ ընդունեց այդ առաջարկութիւնը, չիմանալով նշանաւոր պաշտօնի ծանրութիւնն և դժուարութիւնը։ Վերջերում՝ անձամբ փորձելով այդ դժուարութիւնները, Ստեփաննոսն իւր յիշատակարանի մէջ խոստովանում է. «Յանձն առեալ մեր յիմարութեամբ՝ անգիտացեալ զահարկու և անտանելի լծոյ ծանրութիւն, միայն առօրեայ փառքն հեշտացոյ ատաւոր մտօք»։

Հասնելով Կիլիկիա, Ստեփաննոսը մեռած գտաւ Տէր Յակոբ հայոց կաթողիկոսին, որից պէտք է ընդունէր իւր եպիսկո-



պրոսական ձեռնադրութիւնը: Ուստի հարկադրուած էր սպասել այն տեղ մինչև նորի ընտրութիւնը և այդ միջոցին Ստեփաննոսը հիւրասիրութեամբ հայոց Լեւոն Գ. Թագաւորի մօտ մեծամեծ պատիւներ էր վայելում նորանից:

Լեւոն Թագաւորը, որի մօտ երեք ամիս հիւր մնաց Ստեփաննոս, համոզում էր նորան, ըստ ասութեան նորա՝ Ստեփաննոսի, որ մնայ այն տեղ Կիլիկիայում, և նստի հայոց կաթողիկոսութեան թափուր ակօղ: Սակայն այս առաջարկութիւնը չէ ընդունել Ստեփաննոսը:

Հայր Միքայէլ Զամեան, որ Ստեփաննոս Օրբելեանի յարգօղներին չէր, իւր պատմութեան մէջ յիշելով սոյն իրողութիւնը, չէ ընդունում Լեւոն Թագաւորի յիշեալ առաջարկութիւնն, այսինքն բոլորովին չէ յիշատակում, այլ շարայաբում է. «կամեցան ապա ընտրել ոմանք զՍտեփաննոս քահանայն զօրդին Տարսայիճայ, քայց հարս թաղակոյն քան ու հաճեցան ընդ այն նա ասեն այր խորխոս է՝ և երեւի լինել ինքնահաճա՞»:

Վերջապէս Կոստանդին կաթողիկոսն, որ ընտրուեցաւ Տակոբից յետոյ, ձեռնադրեց Ստեփաննոս քահանային եպիսկոպոս — մետրապօլիտ Սիւնեաց աշխարհի ակօղի վերայ, իբրեւ գլուխ այնպիսի եպիսկոպոսների, որոնք կային Սիւնեաց աշխարհի այս և այն տեղ, ոմանք Վայոց ձորում և ոմանք Տաթևում, և որոնք իւրեանց աշխարհի սուրբ Աթոռի հին պատիւը և արտիճանը վերականգնելու նպատակով, ընծաներով և միաբան թղթերով ուղարկել էին Ստեփաննոսին Կիլիկիա՝ եպիսկոպոսական աստիճանն ընդունելու:

Նորընտիր կաթողիկոսը նորընծայ եպիսկոպոսին հազցրեց ոսկեթել հիւսուած հայրապետական զգեստ, իսկ գլխին դնելով պատուական թագ, օսկեգիր մագաղաթեայ շրջաբերական նամակով հաստատեց նորան Տաթևի ակօղի վերայ: Նոյնպէս և Լեւոն Թագաւորը հազցրեց նորան հայրապետական ձեւի

(\*) Զամ. Պատ. Հայ. հ. Գ. էջ 284.



Թագաւորական հագուստ. գլխին դրեց ոսկեպատ թագ (միթր), Ապա տալով նորան՝ մետրապօլիտութեան աստիճանին յատուկ եմիւորոն՝ և մարգարտայեւ ոսկեթել խոյր, նոյնպէս և մեծամեծ պարգևներ, և այգպիսի բարձրագոյն փառքով ճանապարհեցին նորան դէպի իւր պաշտօնատեղին, Սիւնեաց աշխարհը 736—1287 թուականին:

Դառնալով իւր հայրենիք՝ նորապսակ եպիսկոպոսը թէև խնդացրեց հօրը, եղբայրներին և ամբողջ գաւառը, սակայն այս խնդութիւնը երկարատև չեղաւ ոչ աթոռի և ոչ աթոռակալ Ստեփաննոս եպիսկոպոսի համար, Ըստ որում Տոթևի վանքի երկու միաժամանակեայ եպիսկոպոսները, Տէր Հայրապետ և Տէր Յոհաննէս, հակառակեցան երիտասարդ մետրապօլիտի իշխանութեանը և իւրեանց իրաւունքը պաշտպանելու համար գիմում էին թաթար իշխանների միջամտութեան, Ի՞նչ կուսկած՝ որ այգպիսի երկպառակութիւնը շատ վնասակար էր Սիւնեաց աթոռի վարչութեան և եկեղեցու անդորրութեան համար:

Հայր Զամէեանը սև գոյնով է նկարագրում այս հակառակութիւնը և Օրբելեանին չյարգելով՝ բոլոր մեղքը դնում է նորա վերայ, ասելով. «Այլ վասն զի սոյն այս Ստեփաննոս, որ կոչէ զինքն մետրապօլիտ պառօթօթրօնդէս, որդի մեծի իշխանի էր, սկսաւ մեծամտիլ և յոխորտանօք վարիլ, և անհաւան լինիլ այլոց, և զինիլ ևս ընդդէմ քաղկեդոնականաց, վասնորոյ թըշնամացան ընդ նմա բազումք և յարուցին խռովութիւն մեծ\*»:

Սակայն երիտասարդ մետրապօլիտը չընկճուեց անյաջողութեան առաջ: Թաթարաց Արղուն խանին ներկայանալով և ցոյց տալով կաթուղիկոսի շրջաբերական նամակն, ապացուցեց իւր իրաւունքը Սիւնեաց աթոռի վերայ: Արղուն խանը վերահաստատեց Ստեփաննոս Օրբելեանի եպիսկոպոսական իրաւունքն և առանձին հրամանով վերագործրեց նորան իւր աթոռը:

(\*) Զամ. պատմ. հ. Գ. էջ 284.



Վերը տեսանք, որ Սիւնեաց աշխարհի աւերման պատճառով եպիսկոպոսական աթոռը երկուսի էր բաժանուած՝ Տաթևի և Նորավանքի։ Ստեփաննոս եպիսկոպոսն միացրեց երկու աթոռները, թողնելով երկու վանքերից իւրաքանչիւրին իւր ունեցած վիճակն՝ ինչպէս կանխիկ հաստատել էին Յակոբ և Կոստանդին կաթողիկոսները։

Ստեփաննոս եպիսկոպոսն իւր հօր իշխանութեան ներքոյ եղած վանքերն, իբրև մարմնաւոր ժառանգութիւն, ստացել էր հօրից և վերահաստատել տուել իւր անուան Արղուն խանի կողմից։ Սղոս էին Տաթև, Նորավանք, Յաղացքար, Արատիս և այլ շատերը։ Այս հարստութիւնից էր որ Օրբելեանը կարողանում էր նշանաւոր նուիրատուութիւն անել զանազան վանքերի, որոնց ցուցակը բերուած է նախընթաց գլխում։

Իւր մետրապօլիտութեան միջոցին Ստեփաննոս եպիսկոպոսը զբաղուեց զանազան եկեղեցիների վերանորոգութեամբ և կառուցեց Նդէգնիսում (Նլազեազ գիւղ) մի եկեղեցի, իսկ Տաթևի վանքում սուրբ Գէորգ եկեղեցին, որ երկու անգամ նորոգուելուց՝ նորից քանդուել էր հիմքից։ Նորան աւարտեց և նուիրեց նորան 746 (1297) թուին Արիտ գիւղը, որ գնել էր իւր եղբորից, Ելիկումից։

Այլ ևս նուիրեց Նորավանքին Ձուայ գիւղը, Աբասաշէն, սուրբ Սահակ, Արատեսը, Քարկոփը, Նոյնպէս և մի քանի այգի Առփայ գիւղում։ Իսկ Արատեսի եկեղեցիներին յատկացրեց իւր սեփական վիճակից հետևեալ գիւղերը Գեղարքունիքում — Վանեվան, Կետանոց, Փառագունի, Մշալաշէն, Շիկարբ, Խուլինակ, Քաւթարեանց և Դարբանդ։

Որդեգրելով իւր հօրեղբոր որդւոյն, Յովհաննէօին, Ստեփաննոս Օրբելեանը վարժեցրեց ուսման մէջ և երիտասարդ հասակում քահանայացրեց։ Իւր մահից յետոյ սոյն Յովհաննէսը ոչ միայն յաջորդեց Ստեփաննոսին իբրև Սիւնեաց մետրապօլիտ, այլ լիովին նորա շաւղով ընթացաւ Հայաստանեայց եկեղեցու պաշտպանութեան վերաբերութեամբ իբրև արժանաւոր աշակերտ իւր ուսուցչի և սնուցչի։



Ստեփաննոս եպիսկոպոս Օրբելեանն Հայաստանեայց եկեղեցու հոգւոյն համեմատ անուած և վարժուած լինելով անդորր արտել և հաշտ աչքով շէրկարող նայել այն եղծումների վերայ որոնք կատարուում էին նորա օրով Կիլիկիայում Ռուբինեանց հարստութեան ժամանակ։ Իշխանաւորների, ոմանց հոգւորականների և նոյն իսկ հայ թագաւորների լատինամոլութիւնն այն աստիճանի էր հասնում որ լատինական և յունական մի քանի ծէսերի ներմուծութեամբ կամենում էին իսկապէս Հայաստանեայց եկեղեցու դարեւոր մաքրութիւնը։

Գործն այն տեղ հասաւ որ Յակոբ կաթողիկոսի մահից յետոյ 1287 թուին, Լեւոն Գ. հայոց թագաւորն ջանք էր գործադրում հաւանեցնել եպիսկոպոսներին և վարդապետներին որպէս զի նոքա համաձայնեն ընտրել Գրիգոր եպիսկոպոս Անաւարդեցուն։ Բայց ընտրող ժողովի անդամներն որք էին վանականներն և առաջնորդներն, ընդդիմացան թագաւորի աշխատանքի, ասելով որ Անաւարդեցին հոռւ է։

Երբ մի կողմից 1289 թուին, Հռովմայ պապը Լեւոն օրդի Հեթում երկրորդ թագաւորին ժամանակով յորդորում է հաստատ մնալ իւր դիպաւորութեան վերայ, որ իբրեւ թէ սա կամենում էր միանալ Հռովմայ եկեղեցու հետ, միւս կողմից ուղարկելով թագաւորի մօտ Յոհաննէս լատին կրօնաւորին, խնդրում էր որ թագաւորը յորդորէ հայ եպիսկոպոսներին լսել և ընդունել այդ կրօնաւորի վարդապետութիւնը։

Պապականութեան և յունականութեան մէջ խճճուած Հեթում թագաւորը ոչ միայն հեռացրեց ժողովով Կոստանդին կաթողիկոսին իւր աթոռից այլ և սորա յաջորդ Ստեփաննոս կաթողիկոսի գերութեան մէջ վախճանուելուց զկնի, նորից յաջողեցրեց Գրիգոր Անաւարդեցու ընտրութիւնը 1291 թուին։

Իլիկիայի եպիսկոպոսների հաւանութեամբ, լատինական և յունական կաթողիկոսացաւ թէ չէ իսկոյն արաւ այն, ինչ որ նորանից շատ վաղուց սպասում էին, այն է ջուր խառնել բաժակի մէջ և այլ մի քանի ծէսեր յունական և լատինական եկեղեցուց մոցնել հայոց եկեղեցու մէջ որով մեծ աղ-



մուկ բարձրացաւ եկեղեցիներում, վանքերում, հոգեւորական-  
ների և աշխարհականների մէջ:

Այս տխուր լուրերը լսելով հեռաւոր տեղում Ստեփաննոս  
մետրապօլիտ Օրբելեանն և անձամբ ճանաչելով Անաւարդեցուն  
և Կիլիկիայի որպիսութիւնները իւր ճանապարհորդութեան  
միջոցին, վրդովուեցաւ և սրտով խոցուեցաւ և վաղօրօք չա-  
րիքի առաջն առնելու նպատակով կամ գոնէ արեւելեան վան-  
քերը ազատ պահելու համար Կիլիկիայի ձգտումներից, նա —  
Ստեփաննոս Օրբելեանը, արեւելեան եպիսկոպոսների մէջ իբրեւ  
ամենանշանաւորը, փոքր ժողով կազմեց Սիւնիքում (գուցէ  
Նորաւանքում) հոգեւորականներից և աշխարհականներից և  
մի նշանաւոր թուղթ կազմելով, 1291 թուականին, ուղարկեց  
Գրիգոր կաթողիկոս Անաւարդեցուն, որպէս զի վերջինս յետ  
կանգնի իւր գիտաւորութիւններից:

Այդ թուղթը Սիւնեաց ժողովն ուղարկեց կաթողիկոսին  
Կեսարու Կոստանդին եպիսկոպոսի ձեռքով, որ նուիրակ էր  
եկել արեւելեան աշխարհը Անաւարդեցու կողմից:

Յիշեալ թուղթը լուրջ հաւանութեամբ և հառաատ համոզ-  
մամբ ստորագրեցին, բացի Ստեփաննոս Օրբելեանը, այլ ևս նո-  
րավանքի առաջնորդ Սարգիս եպիսկոպոս, Տաթևի առաջնորդ,  
Գրիգոր եպիսկոպոս, Բջնոյ աթոռակալ՝ Յոհաննէս եպիսկոպոս,  
Հախպատի առաջնորդ՝ Յոհաննէս եպիսկոպոս, Հաւուց թառի՝  
Մխիթար եպիսկոպոս, Գողթան գաւառի Սարգաւակ եպիսկո-  
պոս, Գրիգոր վարդապետ Բջնու, Մարգարէ վարդապետ եղ-  
բօրորդի Վանական վարդապետի, Դաւիթ վարդապետ Այրա-  
րատայ, Եսայի վարդապետ (իւր աշակերտների կողմից ևս):  
Իսկ կողմնակալ իշխաններից ստորագրեցին Պոս իշխանի որդի  
Պապաքը, որա որդին էայի (իւրեանց ազատների կողմից ևս)  
նոյնպէս Ստեփաննոս Օրբելեանի մեծ եղբայր իշխան Ելիկումն  
և սորա հօրեղբոր որդի Լիպարիտն (իւրեանց եղբայրների, որ-  
դոց և բոլոր ազատների կողմից ևս):

Թղթի վերջումն Սիւնեաց ժողովը շեշտում է հետեւեալ զօ-  
րեղ խօսքերը. «Ի՞նչ երկարացնենք մեր խօսքերը, քան հաւան



Էնէ մեր Զախարայիցիի հետ Կոթայի իջնել, Բան հառաժեքի հետ Էրվելէ Բաղնիշաւ: Այս խօսքերը դարձրած էին Գրիգոր Կաթուղիկոսին, որոնց վերայ աւելացրած էին և այս. «Ապա եթէ աւելի ինչ կամ պակաս կամք մուծանել յեկեղեցիս մեր զոր ոչ ունիմք ի հարցն և կամ գրեալքս խօտան են առ ձեզ, յայնժամ մի աշխատ լինիք և մի զմեզ աշխատ առնէք. ըստ ձեր կամաց լիցի աշխարհդ այդ (այսինքն Կիլիկիան) և այլ ոք որ կամիցի և զմեզ թողէք ի մեր ստրուկ գերութեանս, և մեք կացցուք միասցուք ակն ունելով վերին այցելութեան: Եւ իւր խափառութեան ասարիւ պարծէտ զմեզ, մէտ պարտաստ էմք ի պանջման, յատորս և ի Բանայ, ի Դահ և ի Դեռանէլ ի վերայ որք և առաքելական հարցն տանդից, և այլն \*):

Հայր Զամչեան, որ ատելով ատում է Ստեփաննոս Օրբելեանին, արտագրելով իւր պատմութեան մէջ թղթի վերջին կտորը չէ յիշատակում առաջին նօտրատառ պարբերութիւնը, իսկ վերջին նօտրատառ խօսքերը դուրս է կորզում թղթի վերջից, թէպէտ և շարունակում է հատուածի բովանդակութիւնը մինչև թղթի վերջին կէտը:

Ստեփաննոս եպիսկոպոս Օրբելեանը միայն վերոյիշեալ թղթովը չգոհացաւ: Անաւարդեցու նորաձեւութիւնների վերայ նա հալուում մաշուում էր և լերգալոց լինում գիշեր և ցերեկ: Մի առանձին թուղթ ևս գրեց նա Կաթուղիկոսին վերոյիշեալ ուղղութեամբ և 1302 թուականին շարագրեց մի գրքոյկ յունաց դաւանութեան վերայ, որի մասին Օրբելեանի բարեացակամ հայր Զամչեանը նկատում է՝ «յորում ոչ այլ ինչ տեսանի ճշմարտասէր ընթերցողաց, բայց եթէ աղճատանք ստայօդ բանից և սնոտի զրոյցք տգիտական ճաբից \*\*):

Նոյն հեղինակը գրել է ոտանաւորով և մի ողբ սուրբ Եջմիած-

(\*) Օրբ. Պատմ. գլ. ԿԲ. և Զամչ. Պատմ. Հայոց հ. Գ. էջ 291. ևս և Օրբ. Հակաճառութիւն ընդդէմ Երկաթնակաց. Կ. Պոլիս, ՌՄԵ. (1756) էջ 185-6.

(\*\*) Զամչ. Պատմ. Հայոց հ. Գ. էջ 292.



նի վերայ կեչառեցի Խաչատուր վարդապետի խնդրանքով:

Բայց Ստեփաննոս եպիսկոպոսի գործոց գլուխն հայկական գրականութեան մէջ կազմում է նորա՝ Սիւնեաց աշխարհի պատմութիւնը. «Պատմութիւն նահանգին Սիսական, վերնագրով, որի նիւթը ժրջան հեղինակը ժողովել է մեծ աշխատութեամբ հայոց հին և նոր պատմագրերից, եկեղեցիների արձանագրութիւններից, հնագոյն նամակներից, որոնք եղել են Տաթևի պաշարաններում, և վերջապէս աւանդութիւններից:

Յիշեալ պատմութեան մէջ՝ տարաբաղդաբար բաց է մնացած այն ժամանակի գիւղաքաղաքների, աւանների, գիւղերի, վանքերի, բերդերի և այլ շինութեանց և տեղերի աշխարհագրական դրից նկարագրութիւնն, որով դժուարանում է, շատ անգամ ևս անհնարին է լինում, գտնել այժմ այս կամ այն անհետացած կամ անուանախոսուած տեղը և այլն:

Այդ պատմութիւնն, որ բովանդակում է իւր մէջ գլխաւորապէս Սիւնեաց աշխարհի անցքերը Տրդատ Թագաւորի և Գրիգոր Լուսաւորչի օրերից մինչև տասներեքերորդ դարի բոլորովին վերջը, գրուած է Ամսդուի նորալանքում, Թաթարաց Արղուն խանի որդի Ղազան խանի այս աշխարհում Թագաւորութեան ժամանակ, իսկ Ռուբինեան Լևոն Գ. Հեթում Բ. Թագաւորի օրով և վերջացրած է ուղիղ 1299 թուականին\*):

(\*) Օրբելեանի յիշեալ պատմութիւնը ապագրուած է Մաթէոս կաթողիկոսի օրով և թուականին, հանգուցեալ Շահնազարեան Վարպետ վարդապետի աշխատութեամբ, յառաջաբանով և 292 ընտիր ծանօթութիւններով. նոյնը լոյս է ընծայել Մոսկվայում 1861 թուին գիտնական Մկրտիչ Էմին առանց ծանօթութիւնների և կրում է հետեւեալ վերնագիրը. «Ստեփաննոս Սիւնեաց եպիսկոպոսի պատմութիւն տանն Սիսական»:

Այս պատմութեան ՎՋ. գլուխն իբրև ոմն Մեսրոբ քահանայի շարագրութիւն ապագրուած է 1775 թուին Պարսկաստանի Մադրաս քաղաքում այս վերառութեամբ. «Պատմութիւն մնացորդաց Հայոց և Վրաց»:

Նոյն գլուխն առանձին գրքով «Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց պատմութիւն» լոյս է ընծայել 1858 թուին Մոսկվայում Ոսկան Յովհաննիսեանցը, Ստեփաննոս Գուլամիրեանցի ծախսով:



Բազմավաստակ և ժրաջան Ստեփաննոս Օրբելեանը, 16 տարի արիությանը կառավարելով Սիւնեաց աշխարհի ընդարձակ թեմը մի գծերակ և արհաւիրքով լի պատմական շրջանում, կնքեց իւր արգիւնաւոր կեանքը 752—1303 թուականին դեռ եռանդալից, հասակում և թաղուեց Նորայվաճի սուրբ Նախավայրի եկեղեցու գաւթում, Սմբատ իշխանի կառուցած ժամատան մէջ, ուր այժմ նորա շիրմի մարմարին տապանաքարի վերայ արձանագրած է. «այս է շիրիմ հանգստեան մեծի Մեղրոպօլիտ Սիւնեաց Ստեփաննոսի», ինչպէս արդէն յիշել եմ նկատողութեանց Խ. Գլխում:

Ահնջեւ այսօր ինձ պոռոտհատած չէ մի պատմական աղբիւր, որ ցոյց տար Ստեփաննոսի հանգստեան տեղը և մեր բանասէրներին՝ Հայր Աիբայէլ Զամչեան, Կարապետ վարդապետ Շուհնազարեան, Մկրտիչ Էմին, Սարգիս Կալիսկոպոս Զալալեան, Ոսկան Յովհաննիսեան, Կարապետ Կոստանեան և այլք, որոնք քիչ թէ շատ խօսել են Օրբելեանի մասին, ոչ ոք չէ ցոյց տուել Նորագիրեզմանի տեղը։ Բայց վերոյիշեալ տապանագիրը տեղիք չի տալի երկբայեալ Ստեփաննոսի գերեզմանը Նորավանքում լինելու համար։ Այստեղ և պէտք է լինի՝ քանի որ Օրբելեանց տոհմի բոլոր անդամոց գաղթաբանը Ամադուլի Նարավանքն էր։

Ուրեմն թող լինի պատմական իրողություն, որ Ստեփաննոս Օրբելեանի շնչաբները հանգստանում են Ամաղուի սուրբ Նախավայի տաճարի արեւմտեան դրան առաջ, Սմբատի ժամատան մէջ, այն մարմարիոն տապանաքարի տակ, որ յաճախակի ընկնողով է ժամատուն մտնողների ոտաց տակ: (Գլ. ԽԴ):

Ստեփաննոսի մահուան տարիւ մասին նորիցս տարբեր կարծիքներ կան, որոնց հիմունքները ինչ յայտնի չեն, Հայր. Զամ- չեան\*) ընդունում է 753 հայկական կամ 1304 Վրկչական թուականը: Ոսկան Յոհաննիսեան\*\*) հետեւելով Զամչեանին՝

(\*) 2013. 2014. 2015. 2016. 2017. 2018. 2019. 2020. 2021. 2022.

(\*\*) Յոհան. Կալանդաթիւն Օրբելիւհան Երոկ/ւ- 1858 թ. յառաջարկան:



ընդունում է վերոյիշեալ թուականը, իսկ Կ. Կոստանեան \*) ընդունում է 1305 թուականը:

Սաւկայն ԽԴ. գլխում արտագրած Ստեփաննոս եպիսկոպոսի տապանաքարի թուականը 20Բ. — 752 պաղայոյց է որ յիշեալ հեղինակները ճիշդ չեն իւրեանց կարծեաց մէջ: Ուրեմն ըստ տապանագրութեան՝ Ստեփաննոս Օրբելեանը կեցել է իւր մահ-կանացուն 1303 փրկական թուականին:

Այս բոլորից յետոյ ծագում է մի խնդիր ևս. ո՞ր հասակում զրկուեց կեանքից մեր պատմագիրը: Կամ այլ խօսքերով՝ ե՞րբ է ծնուել նա: Ահա մի հարց որ բաց է մնացել վերոյիշեալ բո-լոր հեղինակների կողմից:

Նորա ենթադրական լուծումն ես կամենում եմ որոնել նոյն Օրբելեանի պատմութեան և վանքերի արձանագրութեանց մէջ: Նորավանքի Նախավկայի եկեղեցու պատի մի արձանա-գրութեան մէջ \*\*) Լիպարիտ Օրբելեանը հայոց 670 թուակա-նին, արեւշատութիւն է խնդրում իւր որդւոց շարքում և կրօնքը որդու, Տարսայիճի, Ստեփաննոս Օրբելեանի հօր հա-մար: Ուրեմն 670 թուին Տարսայիճն արդէն ծնուած էր:

Պատմութիւնից ու Տարսայիճի սեփական տապանաքարից ճիշդ-յայտնի է, որ նա մեռաւ 739 թուին այն է 1290 փրկական թուականին: Եթէ նորա հասակն ընդունենք — իսկ տարե-կան, նա ուրեմն 670 թուին կլինէր 10 — 11 տարեկան: Տա-պաքարի (Ղօշավանք) սուրբ Կարապետի եկեղեցու պատի վերայ մի արձանագրութեան մէջ \*\*\*) Տարսայիճը 700 թուակա-նին յիշում է իւր ամուսնուն, Մինա խաթունին: Ուրեմն նա այդ ժամանակ արդէն ամուսնացած էր այդ իշխանուհու վե-րայ:

Բայց չէ՞ որ Տարսայիճը Մինա խաթունի հետ միասին ունէր

(\*) Կոստան. Ողբ ի Ս. Կաթողիկէն. Թիֆլիզ 1885 թ. յառա-ջարան.

(\*\*) Զաւլ. Ճանապ. հ. Բ. էջ 174.

(\*\*\*) Զաւլ. Ճանապ. հ. Բ. էջ 161.



և մի ամուսին ևս՝ Արուզ խաթուն, որի հետ նա շատ առաջ պատկուել էր: Ենթադրելով որ նա պոսակուեց Արուզ խաթունի հետ 30 տարեկան հասակում, ուրեմն առաջին ամուսնութիւնը նորա պէտք է լինէր 8 — 10 տարով երկրորդ ամուսնութիւնից կամ 700 թուականից առաջ:

Տարապիճն Արուզ խաթունից ունեցաւ կարգով երեք որդիք՝ Ելիկում, Ստեփաննոս և Փախրադօւ: Եթէ ենթադրենք որ անդրանիկ և երկրորդ որդիք ծնուեցան մինը միւսից հինգ տարի յետոյ, այն ժամանակ կերեւի որ մօտ 700 թուին արդէն ծնուած էր Ստեփաննոսը:

Սորա հօրեղբայր Սմբատ իշխանն անգաւակ լինելով՝ որդեգրեց Ստեփաննոսին և տուեց նորան ուսման և հրահանգս քահանայութեան: Սմբատ իշխանն այդ արաւ իւր իշխանավարութեան շրջանում, այն է 700—722 թուին, երբ Ստեփաննոսը հաւանականօրէն պէտք է լինէր 15—20 տարեկան:

Հետեւաբար, երբ 729 թուին նորալանքի ժողովում Ստեփաննոսը կոչուեց քահանայութեան, այդ ժամանակ նա պէտք է լինէր 25—30 տարեկան:

Ժիշդ է, Ստեփաննոսն իւր վերաբերութեամբ ասում է Վանկան Գիւրկարգեալ կղերիկոս ահարկու և աստուածընկալ բեմին, բայց մանկական տիօք, իմ կարծիքով, չէ հակասում իմ ենթադրութեանը, ըստորում մանկական տիօք պէտք է հասկանալ երիտասարդ հասակ:

Նոյն իսկ Ստեփաննոսն իւր Փախրադուլա եղբօր մահուան առթիւ ասում է, որ նա մեռաւ ի զարդ և ի գեղ հասակի, մինչ տէգ մօրուացն վազփեալ լինէր թխտիպ տեսակաւ շուրջ ըղորեալ զպատշաճագեղ ծնօտիւք և այլն: Այն ինչ այս թուի մօրուսաւոր, ուրեմն մօտ 25 տարեկան մեռած Փախրադուլայի տապանաքարի վերայ գրած է հրաշագեղ Վանկան և քաջազաւր երիտասարդին:

Հետեւաբար եպիսկոպոսական աստիճանն ստանալու ժամանակ, 736 թուին, Ստեփաննոսն էր 32—37 տարեկան: Այնուհետև՝ Սիւնեաց ընդարձակ թեմը 16—17 տարի կառավարե-



լուց յետոյ, մեռաւ 752 թուին, ուրեմն 50 — 54 տարեկան հասակում: Սոյն ենթագորութեան հիման վերայ հաւանական է ընդունել, որ Ստեփաննոս Օրբելեանը ծնուած է մօտաւորապէս 698 — 700 հայոց թուականին: Եթէ այս ենթագորութիւնը մօտիկ չէ ճշմարտութեան, շատ ևս հեռու չէ կարելի ընդունել նորան:

Ես այսպէս որոշելով եռանդալից, արդիւնաւոր, գործունեայ Ստեփաննոս եպիսկոպոս Օրբելեանի հառակը, մահուան տարին և գերեզմանը, ես խոնարհութեամբ համբուրում եմ մեծարանաց արժանի ոսկերոտեաց շիրմաքարը և վերջացնում եմ ընդ միշտ խօսքս այս անձնուորութեան վերայ:

Անձանձիր եպիսկոպոս Օրբելեանին յաջորդեց նորա ձեռնասուն և ազգական Յոհաննէս եպիսկոպոս Օրբելեանը: Մնուած և կրթւած իւր նախորդի ուղղութեամբ, այս եպիսկոպոսը իւր ամբողջ գործունէութեան մէջ չընդունեց իւր ուսուցչի շաւղից: Սորա օրով գեռ ևս կենդանի էր և գործում էր վերոյիշեալ հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Անաւարզեցին, որ 1305 թուին, հաւատի վերաբերութեամբ գրած թուղթը արեւելեան եպիսկոպոսների կարգում առաջինը սոյն Օրբելեանին ուղարկեց: Բայց Յոհաննէս եպիսկոպոսը իւր անկարողութիւնը այդ խնդրումը յայտնեց թղթով Գրիգոր կաթողիկոսին և յանդիմանեց Ջաքարիա եպիսկոպոս Մործորեցուն, որ առանձին եռանդով սկսել էր մոցնել հայոց եկեղեցու մէջ կաթողիկոսի առաջարկած նորաձեւութիւնները:

Իւր ուղղութեան համար Յոհաննէս եպիսկոպոսը նոյնպէս հաճելի չէ հայր Զամէանին, սակայն վերջինս այնուամենայնիւ չէ ուրանում եպիսկոպոսի առաւելութիւնները՝ ասելով թէ «էր ինքն երեւելի և բանի նորա անուային՝ բազումք ի բնակչաց մեծին հայոց»: Զամէանի ասելով Յոհաննէս եպիսկոպոսը վարում էր միանգամայն և մարմնաւոր իշխանութիւն Սիւնեաց աշխարհում: Վերջին հանգամանքը գուցէ չափազանցեցրած է տոկուն պատմաբանի կողմից, ըստ որում Յոհաննէսի օրով դոնէ Վայոց ձորի սահմաններում կողմնակալ և իշխանաց իշ-



խանէր. Բուրժիւ Օրբելեանը: Յոգեմ 1857 թուան զամսի քաղ  
 Յոհաննէս եպիսկոպոսը իւր իշխանավարութեան ժամանակ  
 կարուցեց մի սիրուն սրբատաշ և նրբաշէն եկեղեցի Աւսիայ  
 գիւղում, որը գեաւ և մասամբ կանգուն է: Նա միւռւ 1824  
 թուին և թաղուեց: Նորավանքի տոհմական դամբարանում  
 Ստեփաննոս Օրբելեանի կողքին: Նոր մարմարին տապանաքա-  
 ղի վերայ գեղեցիկ փորագրութեամբ գրած են հետեւեալ աղիւ-  
 խօսքերը. «Տղան իմաստից և հանճարոյ» Օրբել Յոհաննէս հաջա-  
 կաւոր մկրտոյն իւր միւնեաց: Ստեփաննոս Օրբելեանի  
 Այս տեղ ահա կարուում է մահուի նորավանքի պատմու-  
 թեան թելը: Բայց այս ընդհատումը միայն մեզ համար է իսկ  
 վանքի կեանքը վատ թելաւ ընթացել է իւր ճանապարհով:  
 Եղել են այստեղ և եպիսկոպոսներ և միաբանութիւն և այլն:  
 Ասածիս պայցոյց կարող է լինել այն, որ 1569 թուին ոմն Եղի-  
 շապ եպիսկոպոս մի խաչքար է կանգնեցրել իւր հօրեղբոր Առա-  
 քիւ եպիսկոպոսի հոգւոյ փրկութեան համար: Սմբատի ժամա-  
 տան տապանաքարերի շարքում մինը 1571 թուից պատկանում  
 է Աւաքել եպիսկոպոսին:

Օրբանից յետոյ նորավանքում այլ ևս չենք գտնում ոչ մի  
 արձանագրական տեղեկութիւն: Մեզանից մօտ ժամանակում  
 այն է Պարսից պղա Մահամմադ շահի օրով և յետոյ նորավան-  
 քը և ամուղու գիւղը եղել են Օրբելեան տոհմի վերջին մնա-  
 ցորդաց մի քանիսի ձեռքում և գիւղի հողային բերքերի հա-  
 սոյթը յատկացրած է եղել վանքին:

Ստեփաննոս Օրբելեանը սակաւ առնակաւ խախտուելով և  
 խանգարուելով Օրբելեանք ազատօրէն չէին տիրում գիւղին  
 և վանքին և վերջինս հետեւաբար զրկուում էր եկամտից մին-  
 չեւ որ 1813 թուականին Օրբելեանի խնդրանք Պարսից Ֆաթա-  
 լի շահը իւր բարձրագոյն հրովարտակով կրկին վերահաստատեց  
 գիւղը Օրբելեաններին վերայ և նորա եկամուտը վանքին:

Այստեղ յիշատակում եմ նախ Օրբելեանի խնդրի և երկրորդ  
 Ֆաթալի շահի հրովարտակի պատճէնները պարսկերէնից հայ  
 թարգմանութեամբ: Իսկականը ես անձամբ տեսել եմ Հին Նա-



խիջեանում՝ Օրբելեանների մի անդամի (Անդրէաս) մօտ, իսկ  
Թարգմանութիւնն ինձ համար արեւ է նոյն քաղաքացի Կասիմ  
բէգ Վեազիրոյր: Ահա պատճէնները:

«Աստուածային զօրութիւն ունեցող, Աստուա-  
ծային շուքանման և տիեզերքի ոգիները զոհ  
ընդ ունող Նուրբ Թագաւորի ծիրկաթին չափ  
բարձրութեան ատենին՝ և արքայական պալատի  
շէմին, բոլոր մարդկանցից նուաասիւ խնդիր»:

«Նուաստ Պետրոս բեգ Մելիք Սամ բէգի Օր-  
բելեանց, որ այժմ Նուրբ և մեծ փոխարքա-  
յի ասպանդանակ բռնող ստրուկների (թիկ-  
նապահ) կարգումն է և ուր նա պատրաստ  
է զոհել իւր անձը, Գոշնորհալի ոռաց հողին  
զոհ լինինք»:

«Ամաղուի գիւղի Կարմիր վանք (Ղզլվանք) եկեղեցին, որ մեր,  
այս Զեզ համար աղօթարարների, Նախնեաց շինութիւնն է և  
որ Սաֆաւի տոհմի Թագաւորներից դրախտաբնակ հանգու-  
ցեալ Սուլթան Աղայ Մահամադ շահի ժամանակից հրամաննե-  
րով և հրովարտակներով յաւիտեան այս Թշուառականների  
ձեռքումն էր, այժմ՝ ի սրտէ ծառաներիդ ցանկութիւնն է, որ  
բարձրագոյն դիւանատանից հետեւի աստուածագօր և արե-  
գանապայծառ արքայական հրովարտակ, որպէս զի նոքա, Կը-  
զըլվանք եկեղեցին և յիշեալ գիւղը, նախկին հրամաններին  
համաձայն, լինին նուաստ ստրուկներիդ ձեռքումն և ոչ մի  
մարդ չվտահանայ ձեռք զարկել նորանց, ինչպէս և առաջ:

«Սորանով մենք կարող էինք պահպանել յիշեալ եկեղեցին,  
որի վերայ, ինչպէս նախնի ժամանակներում, այժմ ևս նորից  
ծախսուէին Ամաղու գիւղի հողային բերքերի օգուտները, որով  
կլինինք Ձեր մշտնջենական պետութեան աղօթարար»:

Պետրոս Օրբելեանի խնդրի վերայ գրած է Ֆաթալի շահի հրո-



վարտակն, որի սկզբի վերայ գրոշմած է նորա պետական կնիքը: Հրովարտակի պատճէնը հետեւեալն է.

«Յանոււն ամենաբարձր»

«Եւ ամենողորմած Աստուծոյ»

«Սաֆաւի հարստութեան պատկանող գրախտաբնակ Աղայ Մահամմադ շահի ֆարմանները եւ հրամանները դիտողութեան տռնելով յայտնագործուեց, որ Կարմիր վանք մենաստանը Ամս-դու գիւղի մօտ կազմոււմ էր բարձրաստիճան, նուաստ Մեկիք Ամբէգ Օրբէլեանի որդի, անկեղծ եւ հաւատարմագոյն Պետրոս բէգի նախնեաց ժառանգական սեփականութիւն:

Արովհետեւ շատ տարիների ընթացքում, Նախշուան—Դա-րալագեռագ մհալի յիշեալ գիւղի բոլոր եկամուտը ժողովուել եւ յոտկացուել է Կարմիր վանք մենաստանին, վասնորոյ մեր բարձ-րագոյն բարեհաճութիւնը սփռւլում է բարձրաստիճանի գը-րութեան վերայ: Նախկին հրովարտակներին համաձայն՝ Ամս-դուի Կարմիր վանքի իրաւունքը մենք բարեհաճում ենք սեփա-կանացնել բարձրաստիճան Մեկիք Սանբէգի որդի հարազատ, բոլոր հայերից նոխամեծար Պետրոս բէգին:

Նա իւր երկու բարձրաստիճան եղբայրների, Իսախան բէգի եւ Քեշիշ Կարաբէգի հետ միասին, ինչպէս աւաջ, նոյնը այժմ եւ յաւիտեան ազատ են պետական ամենատեսակ հարկերից եւ Լօղ բէգեանների ազնուականների եւ մեծամեծների կողմից յա-ռաջացած պատահարներից: Եւ այս նորա համար է որ նոքա յիշեալ գիւղի բոլոր եկամուտը դարձնելով վանքի օգտին, կա-րողանան խաղաղութեամբ աղօթել այս պետութեան մշտնջե-նական յարաւեութեան համար:

«Վասնորոյ՝ իմ հարազատ որդին, աչքիս լոյսը, հուշկանուն եւ աստղափայլ գահաժառանգ Աբաս—Միրզան, համօրէն Ատըր-պատականի հրամանատարը կհրամայի Ատրպատականի բոլոր մեծամեծներին չպահանջել յիշեալ բարձրաստիճաններից նաեւ ոչ մի Գնիար հարկ. եւ Ամսդու գիւղի ամբողջ եկամուտը կյա-տկացնի բարձրաստիճան Պետրոս բէգին, որպէս զի նա իւրա-քանիւր տարի դաձնի այդ եկամուտը վանքի օգտին»:



«Հրամայադրվում է բարձրաստիճաններին, ազնուականներին, նախամեծարներին, պալատականներին և բարձր Սոֆո-ներին մոցնել այս շնորհածիր հրովարտակն երկրի բոլոր մատեանների մէջ և պահպանել իբրև ձեռնորկ»:

«Դրուած է Ռաջար ալ Մուրաջարայ ամսում 1229 թուականին»:

Հրովարտակի տակ ստորագրութիւնների փոխարէն գրողմած են Գառնեղ կնիք, կրեւով իւրեանց տիրոջ անունները, որք հն Մհամմադ, Իսմայիլ, Մհամմադալի, Մեհթի, Ալի և այլն:

Այս հրովարտակից պարզ երևում է, որ Ամաղուի եկամուտը ստանալիս է եղել նորավանքի մենաստանը և այդ իրաւունքը իջմիածնի հոգեւոր վարչութիւնը հաւանականօրէն ձեռքից չէր թողնի՝ եթէ յիշեալ հրովարտակի գոյութիւնը յայտնի չիներ նորան: Վանքապատկան կալսածքը այժմ մասնաւոր մարդու սեփականութիւն է: Ինչպէս շատ անգամ յիշուած է նախընթաց գլուխներում:

Այժմ նորավանքը ոչ միայն չունի սեփականութիւն կամ եկամուտ այլ նոյն իսկ վանքը գտնուում է այլոց կալուածի մէջ: Ամաղու գիւղը մուքաբարական իրաւունքով պատկուում է երևանաբնակ Ստեփաննոս Եղիազարեանցի ժառանգներին: Իսկ գիւղը, հողը և մենաստանի շրջակայքը լինում են նոյն գիւղի թուրք բնակիչների ձեռքում:

Այս է պատճառը, որ այդ թուրքերը, 1857 թուից առաջ և յետոյ ոչխարանոց էին դարձրել հուշակաւոր նորավանքը, Սիւնեաց թիմի աթոռը, պատմական սրբավայրը, Օրբելեանց տոհմի դամբարանը: Երբ 1857 թուին երկու քահանայք և Յ. Բաբոյեան արձանագրութիւններ էին ժողովում Ջալալեան եպիսկոպոսի ճանապարհորդական գրքի համար, նոքա մեծ ջանքով մաքրել են տուել մենաստանը ոչխարի հօտի արտահոսութիւնից որպէս զի բացուին Օրբելեանց տոհմի տապանաքարերը:

Հէնց իմ ճանապարհորդութեան ժամանակամիջոցում Ամաղուի թուրքերի յանդգնութիւնը մինչև այն աստիճանի էր հասնում, որ երբեմնակի արգելում էին հոյ ուխտաւորներին



այցելութիւնը, Վանքը պահող Աւփայեցի Մկրտիչ քահանային չէին թողնում պարսպի տակ, արտաքուստ կանաչեղէն ցանելու մի քանի քայլ տարածութեան վերայ, պնդելով որ գետինը իւրեանցն է, իսկ քահանայի հսկողութեանը ենթարկուում են միայն վանքի աւերակ պատերը:

Թուրքերի այս անպատուաբեր վարմունքը տեղիք տուեց ինչ և այն ժամանակի տեղական հաշտարար դատաւոր Յարութիւն Սարուխանբէգեանցին անմիջապէս դիմել միասին կալուածատէր Ստեփաննոս Եղիազարեանցի մեծահոգութեանը և խնդրել որ նա սեփականացնի վանքին մի որոշ հողաբաժին վանքի շուրջը: Պէտք է ասել որ այժմ հանգուցեալ Ս. Եղիազարեանցը յօթարութեամբ ընդունեց մեր խնդիրը և խոստացաւ յատկացնել վանքին նորա շուրջը և առուակի ձորը:

Այս խոստման մասին վանքի տեսուչ Մկրտիչ քահանան գիմեց Եղմիածնի Սրբազան Սինօղին հաճութիւն և թոյլտուութիւն խնդրելու: Սինօղը, հրամանագրութեամբ 1877 ամի Նոյեմբերի 22-ից Ձե 2791, յառաջ բերաւ այդպիսի նուիրատուութիւնների մասին եղած օրէնքների յօդուածները, որով գործը շատ և շատ բարդուում էր գոծարութիւններով: Հարցը մնաց անկատար:

Անտէր, անտիրական միալով՝ Նորավանքի մենաստանը շարունակում էր լինել ոչխարանոց և աղբանոց և այդ այն շրջանում երբ տեղական գաւառական իշխանութիւնը յաճախակի շրջում և տեսնում էր այդ ապականումը քրիստոնէական տաճարի տեսնում և լռում էր, կարծես հնութեանց պահպանութիւնը նորանց հոգսից դուրս է, նոյն շրջանում կար և կայ Կովկասեան հնագիտական ընկերութիւն, որի կանոնադրութեան մի յօդուածը պարտաւորացնում է ընկերութեանը պահպանել Կովկասում հնութիւնները . . . .

Ընթերցողը տեսնում է թէ երբեմն հուշակաւոր, հարուստ, լուսաւոր մենաստանը ինչպէս աստիճանաբար, քայլ առ քայլ մօտեցում իւր կորստեանը, իւր քայքայմանը և որքան մեղ մօտ ժամանակ, այնքան և արագ, Թաթարաց, Պարսից, Տաճկաց վա-



ղեմի խրոխտ յարձակումներից կարողացաւ գուրո գալ այդ մենաստանը, որպէս զի իւր թշուառ մնացորդները հասցնի մինչեւ մեր օրերը, ներկայ անհոգ սերնդին:

Որպէս զի գոնէ քարը քարի վերայ պահուի և թուրքերի տպականութիւնից ազատուի այդ մենաստանը, Սրբազան Սինօգն, 1872 թուի Մարտի 27 հրամանագրով տեսուչ նշանակեց վանքի վերայ Առփայ գիւղի ծխատէր քահանայ տէր Մկրտիչ Տէր Մկրտչեանցին, որ իբրեւ ծխատէր՝ հազիւ կարողանում էր այցելել վանքին միայն կիւրակի օրերը, գարնան և ամառ եղանակին: Քահանայի օգնականն էր Խաչիկեցի ալեզարդ Անդրէասը:

Վանահայր քահանան ութ վերստ հեռաւորութեամբ Առփայից յաճախակի չէր կարող այցելել վանքին, բայց յաճախելու ևս կարիք չկար, քանի որ հսկելու բան չկար: Ծերունի Անդրէասը գիշեր ցերեկ Դայնակ մնում էր այդ ամայի տեղը, մի անմարգաքնակ խոր ձորի մէջ, որպիսին նորավանքի ձորն է, մաքրում էր ժամատունը և եկեղեցին և սպասում էր որ կիւրակի օրը գայ վանահայր քահանան և երկուսը միասին սպասում էին որ և է այցելուի:

Ձմեռ ժամանակ կարիք և միջոց չկար վանքում մնալու, ուստի վանահայր քահանան նստում էր իւր տանը, իսկ Անդրէասը ամբողջ վանքը յանձնում էր մի փոքրիկ մետաղէ փականքի արթուն հսկողութեանը՝ ինքը բնալու հետ հանգստանում էր Խաչիկում մինչեւ գարնան սկիզբը: Սակայն Մկրտիչ քահանան և ծերունի Անդրէասը որքան ևս փոքրիկ անձնաւորութիւն լինէին, այնու ամենայնիւ մենաստանի վերաբերութեամբ մեծ նշանակութիւն ունէին: Այցելուն գալով վանքը, գիտէր որ վայրենի տեղ չէր գնում, գիտէր որ այնտեղ կգտնի մարդու նշոյլ, մարդու շունչ: Այս ևս մի տեսակ մխիթարութիւն էր:

Բայց տարաբաղդ վանքի ճակատագիրը այլ կերպ էր տնօրինել: Մօտ ժամանակում մեռաւ Մկրտիչ քահանան իբրեւ ծերացեալ մարդ. մեռաւ և Անդրէասը և պատմական զառամեալ մենաստանը նորից մնաց անտէր անտիրական. . . . .



Աորանով վերջացնում եմ Ամաղուի նորավանդի ամիսի պատմութիւնը:

(Նաշտակէլ)

ՔԱԶՐԵՐՈՒՆԻ

## ԱԶԳԱՅԻՆ

Կիրակի, յունիս ամսոյ 3 ին Ս. Աթոռուն մեծ Հանդիսով տօնուեցաւ Ս. Էջմիածնայ տօնը: Շաբաթ երեկոյեան նորին Օծութիւնը նախատօնակին եկեղեցի իջաւ Հանդիսաւոր կերպով: Բոլոր միաբանք շուրջառազգեստք, երկու վարդապետք և երկու սարկաւազունք բուրվառներով, քոցակիրներ, կերօնակիրներ ու խաչ ու խաչուարակիրներ Հանդիպեցան նորին Օծութեան Վեհարանի դրան, ուր Վեհափառ Հայրապետը շուրջառ առնելով մտաւ ամպհովանու տակ և խաչը ձեռին օրհնում էր երկու կողմում խոնուած բազմութիւնը: Հայրապետի առաջին տանում էին Վաթողիկոսական քօղը, Հովուական գաւաղան ու խաչը, չորս բուրվառակիրները խնկարկում էին: Երգեցիկ խումբը շառական երգելով առաջնորդեց դէպի եկեղեցին, որ լիքն էր բազմութեամբ:

Հանդիսականք կանգնեցան Իջման սեղանի առաջ, որ լուսաւորուած էր նրան շրջապատող բազմաթիւ կանթեղների և մոմերի լուսով: Նորին Օծութեան համառօտ մաղթանք կատարելից յետ, սկսաւ երեկոյեան ժամերգութիւնն ու նախատօնակը Իջման սեղանի առաջ: Երեկոյեան հրավառութիւն էր Տաճարի բակում և խուռն բազմութիւն շրջում էր զուարճանալով դեղեցիկ տեսարանով: ձեմարանի երգեցիկ խումբը Վեհարանի առաջ կանգնած երգում էր ազգային երգեր:

Միւս օր առաւօտեան ժամերգութեան ու Ս. պատարադին նոյնպէս ներկայ էր նորին Օծութիւնը: Կէս օրին Ս. Աթոռոյս սեղանատանը պատրաստած էր ճոխ հացկերոյթ, հրաւիրուած էին